

Original Article

The Practitioners' Attitude to Medical Ethics in Qajar Era with an Emphasis on Mirza Jafar Tabib Mashhadi's Vasaya-ie Hakim Mohammad Bagheri^{1*}, Saeed Tavousi Masroor²

1. Ma, Department of History, Faculty of Literature and Humanities Dr. Ali Shariati, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author) Email: m84bagheri@gmail.com

2. Department of Islamic Philosophy and Theology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Received: 12 Oct 2019 Accepted: 20 May 2020

Abstract

Background and Aim: The achievement of Muslim physicians in medical ethics has been a result of special attention to ethical issues in their profession. This attitude has been fruitful in the light of Islamic teachings and has found a special place in Islamic medical history. Their valuable legacy today can be instrumental in organizing a new Muslim approach to medical ethics.

Materials and Methods: The present study has attempted to investigate the status of medical ethics in Qajar era and the ethical practitioners of the time by using a descriptive-analytical approach. It also studies the book of Vasaya-ie Hakim by Mirza Jafar Tabib, a prominent scientist and at the same time the lesser known person from Qajar period, summarizing its instructions and ethical guidelines for how the physician relates to the patient and his family. It finally infers the principles of his medical principles ethics by surveying and analyzing the findings of the research.

Ethical Considerations: In references to the texts, honesty and trustworthiness, citation of the texts used avoidance of bias in inferring the texts or analyzes have been observed.

Findings: The present study shows that paying attention to medical ethics has an important place among Muslims physicians in Qajar era. It is also the basis of the ethical recommendations and guidelines in Vasaya-ie Hakim regarding to the interaction of the physician with the patient and his Family in a framework of six ethical principles consists of trust, trust in God, benefit to the Patient, non-injury, compassion and kindness and justice.

Conclusions: Hakim Mohammad Hossein Aghili Khorasani, Hakim Mirza Mohammad Taghi Shirazi, Mirza Seyed Ahmad Sharif Tonekaboni, Mirza Ali Hamdani, Ayatollah Seyed Hossein Hakim and Dr. Saeed Khan Kordestani are among the top examples of ethical practitioners in the period. Mirza Jafar Tabib is also one of the Muslims and faithful practitioners who have devoted himself to discussing medical ethics in the time of the decline of Islamic civilization. His ethical advice and tips besides how to deal with the patient are related to the physician's relationship with the patient's family.

Keywords: Medical Ethics History; Medical Ethics Principles; Ethical Practitioners; Vasaya-ie Hakim; Mirza Jafar Tabib

Please cite this article as: Bagheri M, Tavousi Masroor S. The Practitioners' Attitude to Medical Ethics in Qajar Era with an Emphasis on Mirza Jafar Tabib Mashhadi's Vasaya-ie Hakim. *Med Hist J* 2020; 12(43): 49-59.

مقاله پژوهشی

رویکرد پزشکان دوره قاجار به اخلاق پزشکی؛ با تأکید بر وصایای حکیم اثر میرزا جعفر طبیب مشهدی

محمد باقری^{*۱}، سعید طاوسی مسرور^۲

۱. کارشناس ارشد تاریخ تشیع، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسؤول)

Email: m84bagheri@gmail.com

۲. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

دریافت: ۱۳۹۸/۷/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۳۱

چکیده

زمینه و هدف: دستاورد پزشکان مسلمان در اخلاق پزشکی حاصل توجه ویژه‌ای است که آنان به مسائل اخلاقی در حرفه خویش داشته‌اند. این نگرش در پرتوی آموزه‌های اسلامی به ثمر نشسته و در تاریخ پزشکی اسلامی جایگاه ویژه یافته است. میراث ارزشمند آنان امروز می‌تواند در سامان‌دهی رویکرد نوین مسلمانان به اخلاق پزشکی مؤثر باشد.

مواد و روش‌ها: پژوهش حاضر کوشیده است تا با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی - تحلیلی، جایگاه اخلاق پزشکی در عصر قاجار و پزشکان اخلاق مدار این دوره را مورد بررسی قرار داده، همچنین کتاب وصایای حکیم، اثر میرزا جعفر طبیب، دانشمند برجسته و در عین حال کم‌تر شناخته‌شده عصر قاجار را مورد بررسی قرار داده، رهنمودها و دستورالعمل‌های اخلاقی آن را در زمینه چگونگی ارتباط پزشک با بیمار و خانواده وی به دست آورده، دسته‌بندی کند، سپس با تتبع و تحلیل یافته‌ها، اصول اخلاق پزشکی مورد نظر وی را استنتاج نماید.

ملاحظات اخلاقی: در مراجعه به متون، صداقت و امانتداری، استناد به متون مورد استفاده، پرهیز از جانبداری در استنباط از متون یا تحلیل‌ها رعایت شده است.

یافته‌ها: پژوهش حاضر نشان می‌دهد توجه به اصول اخلاق پزشکی نزد پزشکان عصر قاجار جایگاه مهمی داشته است. همچنین مبنای توصیه‌ها و دستورالعمل‌های اخلاقی در کتاب وصایای حکیم در تعامل پزشک با بیمار و خانواده وی در چارچوبی ناظر به شش اصل اخلاقی امانتداری، توکل به خدا، سودرسانی به بیمار، عدم آسیب‌رسانی، شفقت و مهربانی، عدالت است.

نتیجه‌گیری: حکیم محمدحسین عقیلی خراسانی، حکیم میرزا محمدتقی شیرازی، میرزا سیداحمد شریف تنکابنی، میرزا علی دکنر همدانی رییس‌الاطباء، آیت‌... سیدحسین حکیم و دکتر سعیدخان کردستانی از نمونه‌های برتر پزشکان اخلاق مدار این دوره هستند. همچنین میرزا جعفر طبیب از جمله پزشکان مسلمان و باایمانی است که در دوره افول تمدن جهان اسلام در کتاب وصایای حکیم به طرح مباحث اخلاق پزشکی همت گمارده است. توصیه‌ها و نکته‌های اخلاقی وی علاوه بر چگونگی برخورد با بیمار ناظر به رابطه پزشک با خانواده بیمار است.

واژگان کلیدی: تاریخ اخلاق پزشکی؛ اصول اخلاق پزشکی؛ پزشکان اخلاق مدار؛ وصایای حکیم؛ میرزا جعفر طبیب

مقدمه

مورد مطالعه دوره قاجار و زمان نزدیک بدان و جامعه مورد مطالعه پزشکیانی که در عین طبابت، خویشتن را ملزم به رعایت اصول اخلاقی نموده بودند، بوده است که از این میان شش پزشک معرفی می‌شوند. همچنین تمام کتاب وصایای حکیم، بررسی و طبقه‌بندی موضوعی شده است. برای اطلاع از احوال مصنف نیز به منابع مکتوب تاریخی رجوع شد. در این مقاله نویسندگان کوشیده‌اند تا به بررسی و تحلیل محتوایی مطالب اخلاق پزشکی وصایای حکیم بپردازند.

یافته‌ها

۱- معرفی پزشکان اخلاق مدار عصر قاجار

در دوره قاجار پزشکیانی بودند که در ضمن طبابت، خود را ملزم به رعایت اصول اخلاقی کرده‌اند که در اینجا به ذکر تعدادی از آنان پرداخته می‌شود:

۱-۱- حکیم محمدحسین عقیلی خراسانی: نام او

محمدحسین و نام پدرش محمدهادی است. محل ولادتش معلوم نیست و از ازدواج، همسر و فرزندان وی اطلاعی در دست نیست. خانواده او همه از بزرگان علم طب در زمان خود بوده‌اند. عقیلی از تجربیات استاد خود، علوی‌خان و میرمحمد علی الحسینی، پدر و دیگر اقوامش استفاده‌های فراوانی برده که در آثار خود بدان‌ها اشاره کرده است. عقیلی آثار متعددی در طب به رشته تحریر درآورده که مهم‌ترین اثر وی «خلاصه‌الحکمه» است. وی از پزشکان برجسته و باایمان و متخلق به اخلاق اسلامی به شمار می‌رود، عقاید و باورهای خود را که بدان‌ها ملتزم بوده، در قالب آداب اخلاقی حرفه پزشکی در کتاب خلاصه‌الحکمه به رشته تحریر درآورده است (۵). برای نمونه باب سوم کتاب را در بیان آداب و اخلاق طبیب معالج در برابر بیمار تألیف کرده است (۶).

۱-۲- میرزاسیداحمد شریف تنکابنی: از پزشکان دوره

قاجاریه و معاصر فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار بوده و با توجه به اشتها به مهارت و تجربه علمی و عملی به سمت حکیم‌باشی فتحعلی‌شاه قاجار منصوب گردیده بود. مهم‌ترین اثر این حکیم دانشمند، کتاب مطلب‌السؤال است که به شیوه سؤال و جواب تنظیم یافته و علی‌رغم حجم کم، حاوی مطالب

اخلاق در لغت، جمع واژه خُلُق و به معنی خوی‌هاست. از این رو دانش بررسی و ارزش‌گذاری بر خوی‌ها و رفتارهای آدمی، علم اخلاق نامیده می‌شود (۱). علم اخلاق پزشکی، آن شاخه از علم اخلاق یا علم پزشکی است که با فلسفه اخلاق در زمینه‌های پزشکی، امر طبابت روزمره و قواعد آن و تحقیقات پزشکی سر و کار دارد (۲). پزشکی در شمار نخستین علوم است که در طول تاریخ، ملاحظات اخلاقی در آن مورد توجه بوده است. سوگندنامه‌ها و توصیه‌های اخلاقی به جامانده در آثار پزشکان نام‌آور دلیلی بر این مدعا است (۳). درهم‌تنیدگی تاریخی معنویت و سلامت در آثار بسیاری از مفاخر پزشکی ایران به ویژه مفاخر مسلمانان مشهود است (۴). تنیدگی اخلاق با علم و حرفه پزشکی در سیره عملی و در آثار پزشکان دوره اسلامی نیز به خوبی نمایان است. احیای این میراث پر بها و بهره‌برداری از آن در حرفه پزشکی ضرورتی انکارناپذیر است. از این رو تحقیق پیش رو کوشیده است تا با جستجو در سیره اخلاقی چند تن از پزشکان دوره زمانی مورد بحث و سپس واکاوی کتاب وصایای حکیم اثر میرزاجعفر طبیب مشهدی، اولاً دستورالعمل و توصیه‌های اخلاقی کتاب را در زمینه چگونگی برخورد پزشک با بیمار و خانواده وی به دست آورده، دسته‌بندی کند، سپس با تتبع و تحلیل یافته‌ها، اصول اخلاق پزشکی مورد نظر میرزاجعفر طبیب را استنتاج نماید تا علاوه بر آشنایی جامعه پزشکی با بخشی از تاریخ اخلاق پزشکی دوره قاجار، بر به کار بستن اصول اخلاق پزشکی اسلامی در مراکز بهداشتی و درمانی تأکید نماید.

ملاحظات اخلاقی

در مراجعه به متون، صداقت و امانت‌داری، استناد به متون مورد استفاده، پرهیز از جانبداری در استنباط از متون یا تحلیل‌ها رعایت شده است.

مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر به روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی - تحلیلی مبتنی بر تحلیل محتوا انجام شده است. دوره تاریخی

است. برای مثال در فصل دوم کتاب احیاءالاطفال مظفری، حالات نفسانی زنان باردار مانند غضب و خوف و حسد و بغض را بر جنین آنان مؤثر دانسته است (۱۲).

۵-۱- آیت... حاج سیدحسین حکیم: فرزند عالم و

عارف نامدار، حاج سیدعلی شوشتری، در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی می‌زیسته است. وی در روزگار جوانی در نجف به تحصیل علوم و تکمیل دروس فقهی اشتغال یافت و پس از رسیدن به پایه اجتهاد در شوشتر ساکن شد و در همان جا به عنوان امام جماعت یکی از مساجد منسوب شد و به ادای نماز جماعت و خدمت‌رسانی به مردم در امور مختلف مشغول بود. به دنبال درمان برخی بیماران بر اساس دستورات پزشکی ابن سینا در کتاب قانون و نیز مهارت و استعداد ذاتی و خدادادی و ذکاوت سیدحسین حکیم در زمینه طب بالینی و تجربی و بنا به درخواست برخی اطباء معروف دزفول، از جمله سیدعلی طبیب و همچنین استقبال چشم‌گیر و رضایت مردم از ایشان در این امر، این حکیم فرزانه به امر طبابت اشتغال یافت. از ویژگی‌های شاخص این حکیم توانا، منش اخلاقی و رفتاری والای ایشان در تعامل با مردم و در امر طبابت و درمان بود، به طوری که نیکی‌های اخلاقی و رفتاری وی سال‌ها پس از درگذشت ایشان همچنان بر سر زبان‌ها جاری بود (۱۳).

۶-۱- دکتر سعیدخان کردستانی: یکی از پزشکان

برجسته عصر قاجار و پهلوی اول بود. وی طب سنتی را با مطالعه کتاب‌های ابن سینا و رازی فرا گرفت و پس از نه سال دستیاری پزشکان میسیونر در همدان، سرانجام برای تحصیل و گذراندن دوره‌های تخصصی پزشکی راهی اروپا شد. سعیدخان دوره‌های تخصصی کالبدشکافی، فیزیولوژی، نوع‌شناسی، میکروب‌شناسی، تروپیکال، داروسازی و چشم‌پزشکی را زیر نظر پزشکان انگلیسی، به صورت تئوری و عملی در بیمارستان‌ها و دانشگاه‌های آن کشور، با موفقیت پشت سر گذاشت و به ایران بازگشت. سعیدخان که موفق شده بود خودش را در اروپا و ایران به عنوان پزشکی معتمد و با دانش پزشکی روز معرفی کند، تمام عمر خود را در شهرهای مختلف ایران به ویژه تهران، در خدمت عامه مردم بود، حتی زمانی که برای معاینه و معالجه حاکم و مسؤولی به شهر یا روستایی

آموزنده فراوانی است. تنکابنی از پزشکان بااخلاق و متخلق به اخلاق اسلامی به شمار می‌رود، چراکه در جای‌جای کتابش پزشکان را به رعایت مباحث اخلاقی سفارش کرده که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود: آنچه بسیار سفارش کرده استفاده از داروهای کم‌عارضه و کم‌خطر (عدیم‌الغائله) و در دسترس بودن داروست. همچنین توجه ویژه به درمان نوزادان و شیرخواران و مادران شیرده داشته که بیانگر دلسوزی وی نسبت به بیماران است. همچنین بارها در نکوهش طبیب‌نمایانی که بدون تجربه و دانش کافی و بدون مراجعه و مطالعه صحیح منابع دانش پزشکی ایرانی به درمان می‌پردازند، شکوه کرده است (۷).

۳-۱- حکیم میرزا محمدتقی شیرازی: معروف به

«حاجی بابا» یا «حاجی آقابابا» یا «حاجی میرزابابا» ملقب به ملک‌الاطبا بود که خودش را در مقدمه رساله افیون، حاج محمدتقی ملقب به حاجی آقابابای شیرازی الاصل معرفی نموده است. وی از پزشکان اخلاق‌مدار، حکیمان و ریاضیدانان عصر قاجار و معاصر با فتح‌علی‌شاه، محمدشاه و ناصرالدین‌شاه قاجار بوده است. از وی تألیفات بسیار در زمینه پزشکی، داروسازی و اخلاق پزشکی باقی مانده است (۸). این حکیم بزرگوار را باید از شخصیت‌های نادری شمرد که آموزه‌های طب اصیل سنتی را به درستی فهم کرده و تلاش کرده که آن شجره مبارکه را از پیرایه‌هایی که در قرون اخیر بر این مکتب اصیل علمی بسته شده، میرا سازد (۹).

۴-۱- میرزا علی‌خان بن زین‌العابدین دکتر همدانی:

ملقب به رییس‌الاطبا (متوفی ۱۳۱۰ قمری در تهران) از پزشکان برجسته عصر قاجار در دوره ناصری و مظفری بوده است (۱۰). وی طب را در دارالفنون خواند و سپس در ۱۸۶۹ به فرانسه اعزام شد و پس از اخذ دیپلم از دانشکده پزشکی پاریس در ۱۸۷۷ به ایران بازگشت و معلم طب فرنگی در دارالفنون شد (۱۱). کتاب «احیاءالاطفال مظفری» که آن را سرآغاز تخصصی طب کودکان در ایران دانسته‌اند، مهم‌ترین اثر او است. از دیگر آثار وی می‌توان به تشریح‌البشر، ضیاء‌العیون و جواهرالحکمه اشاره کرد. او طبیبی اخلاق‌مدار بوده و در پزشکی خود به جنبه‌های معنوی و اخلاقی انسان توجه داشته

زمانه خویش تبحر داشته و سالیان سال به تربیت شاگردان پرداخته و محل تدریسش در صحن عتیق حرم مطهر امام رضا (ع) قرار داشته است.

میرزاجعفر علاوه بر وصایای حکیم حداقل دو کتاب دیگر نیز تألیف کرده که در وصایای حکیم از آن‌ها سخن گفته، اما متأسفانه باقی نمانده و همانند هزاران نسخه خطی دیگر، دست زمانه آن‌ها را به تاراج برده است. یکی از کتاب‌هایش درباره بیماری‌ها بوده که در این باره نوشته: «ما استخراج نمودیم بعضی امراض را و تدوین نمودیم محض آسایش اطبا و محبت به مرضا و آنچه هست از امراض غیر مدون پس بر طبیب است استنباط و تدوینش» (۱۵). درباره کتاب دیگرش نیز نوشته است: «به تحقیق که به نظم آوردم تمام آن‌ها را با دلیل‌هایی که دلالت نمایند است بر نجات و اگر مساعدت نماید زمان به نظم می‌آورم آنچه را که دلالت کند بر هلاک با علامات دلیل به خواست خداوند» (۱۵). لازم به ذکر است که بر پایه اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، میرزاجعفر، طبیب و رییس دارالشفای آستان قدس بوده است. بر پایه سند شماره ۱۲۰۳۱ اسناد یادشده، میرزاجعفر طبیب در سال ۱۹۰۷ دیده از جهان بسته است (۱۵).

۳- بررسی کتاب وصایای حکیم

وصایای حکیم از جمله کتاب‌های پزشکی است که نویسنده آن عقاید و باورهای خود را که بدان‌ها ملتزم بوده، در قالب آداب اخلاقی حرفه پزشکی به رشته تحریر درآورده که گزارش آن به قرار زیر است.

اطلاعات کتاب در سه بخش تقسیم می‌شود: ۱- مقدمه؛ ۲- چگونگی ارتباط پزشک با بیمار و خانواده وی؛ ۳- چگونگی درمان و مراحل تجویز دارو. در مقدمه، نویسنده به حمد خدا، نعت پیامبر (ص)، مدح معصومین (ع)، اهمیت وصیت در اسلام و چرایی نگارش کتاب پرداخته است؛ بخش دوم کتاب به مباحث اخلاق پزشکی اختصاص دارد. چگونگی ارتباط پزشک با خانواده بیمار، چگونگی برخورد با بیمار غیر مسلمان، چگونگی برخورد با بیمار مسلمان، چگونگی گزارش دادن به بیمار و خانواده وی، لزوم توجه به مسائل اقتصادی در تجویز دارو، عدم استراحت طبیب هنگام کار، لزوم حفظ اسرار بیمار،

دعوت می‌شد، سعی می‌کرد از فرصت به دست‌آمده برای معالجه مردم آن منطقه استفاده کند. وی با درک شرایط مالی بیماران، گاه نه تنها از آن‌ها هزینه‌ای نمی‌گرفت، بلکه به آن‌ها هم کمک می‌کرد (۱۴).

۲- معرفی کتاب وصایای حکیم و نویسنده آن

نسخه خطی وصایای حکیم در دل نسخه خطی روزنامه خاطرات منشی‌باشی ضبط شده که چندی پیش منتشر شده است (تصویر ۱).

نسخه کتاب وصایای حکیم، تک‌نسخه و منحصر به فرد است و در هیچ یک از کتابخانه‌های کشور نگهداری نمی‌شود و در هیچ یک از کتاب‌های فهرست‌نگاری نسخ خطی نیز از آن ذکری نشده است. نسخه با عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذی علمنا قانون حکمته و بلغنا الی وصول معرفته...» آغاز و با عبارت «به علت آنکه طبیب ضامن است، چنانچه روایت شده که طبیب ضامن است، اگرچه حاذق باشد، و الله تعالی یُسألُ عَمَّا یَفْعَلُونَ» انجام می‌یابد. در نسخه به هیچ کتابی ارجاع داده نشده و همه اطلاعات از معلومات میرزاجعفر طبیب است (۱۵). در این کتاب میرزاجعفر طبیب وصایای خود را در زمینه اخلاق پزشکی و پزشکی به بهترین شاگرد خود، میرزایحیی طبیب که شایسته این وصایاست، عرضه نموده است (تصاویر ۳-۲) (۱۶).

میرزامحمدعلی منشی‌باشی، نویسنده کتاب روزنامه خاطرات منشی‌باشی، درباره میرزاجعفر طبیب نوشته: «استاد علیم و دانای حکیم، فیلسوف اعظم، جامع معقول و منقول، آقای ادیب آریب (= خردمند)، آقای حاجی میرزامحمدجعفر رحمة الله علیه که از اجله علماء و مَهَره (= ماهرها) اطبای مشهد مقدس بودند و سال‌ها رونق اقارب و تدریس علم جلیل طب که از علوم نفیسه و فنون ریسه است منوط به ذات نبیل (= نجیب، گران‌مایه) (۱۷) لازم‌التجلیل آن بزرگوار بود. در صحن عتیق آستانه قدس‌الوجود مقدس مشغول درس حکمیات و ادبیات و طب و الهیات بود و تلامذه عظام از هر جایی به حضورشان اعزام و کسب تلمذ و افاضه می‌نمودند» (۱۸). از این عبارت دریافت می‌شود که وی حکیمی توانا و عالمی ذوالفنون بوده که همانند دانشمندان قدیم در بیشتر علوم

نویسنده با اشاره به اهمیت عیادت بیمار در اسلام معتقد است که پزشک نباید برای خود وقت استراحت قرار دهد، چراکه بعضی از بیماری‌ها مهلت نمی‌دهد و تأخیر در درمان، سبب امکان فوت بیمار می‌شود (۱۵). در همین زمینه از پیامبر (ص) نقل شده که فرمودند: «هر مؤمنی که برای [رضای] خدای عزوجل به عیادت مریضی رود، در رحمت بی‌منت‌های الهی قدم نهاده است و چون کنار بستر او بنشیند، غرق در رحمت الهی قرار [داده] شده است» (۲۰).

نویسنده با ذکر این مطلب که درمانگر حقیقی خداست و اوست که در معالجه بیمار، پزشک را یاری می‌دهد، درباره بیماری که امیدی به بهبودی وی نیست، سفارش نموده که هرگز نباید به وی این مطلب را منتقل کرد، بلکه باید بدو بشارت دهد که به زودی بهبود می‌یابد و از این بیماری نجات پیدا می‌کند و دست از درمان بردارد و صرفاً به خانواده بیمار حقیقت را منتقل کند (۱۵).

۳-۲- چگونگی ارتباط پزشک با خانواده بیمار:

میرزاجعفر با اشاره به آیه نوزده سوره غافر: «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ» (۱۹) معتقد است که پزشک امین خداوند نزد خانواده بیمار است و باید به آن‌ها به چشم امانت بنگرد و بسیار به لزوم حفظ چشم از سوی پزشک سفارش کرده است (۱۵).

پزشک باید با رأفت و رحمت که از صفات خداوند است با خانواده بیمار برخورد کند و هرگز نباید سخنی به درستی به ایشان بگوید، چراکه به خاطر مریض‌داری مشکلات گوناگونی برایشان پیش آمده است. اگر هم از ایشان خطایی سر زد، پزشک باید با سخنان نرم و رفتار اسلامی با آن‌ها برخورد کند (۱۵). هنگامی که پزشک با بیمار و خانواده وی ملاقات می‌کند، باید خندان و گشاده‌رو و مهربان باشد. ابتدا لازم است از تدابیری که تاکنون خانواده بیمار انجام دادند، بپرسد و اگر اقدام اشتباهی کرده باشند، نباید آنان را عتاب کند، بلکه باید با حوصله و گوش شنوا به اقدامات درمانی آن‌ها گوش دهد، چراکه راه‌گشای وی در درمان بیمار خواهد بود (۱۵).

پزشک باید به موقع و به اشخاص مطمئن از خانواده بیمار، اخبار مربوط به بیمار را منتقل کند (۱۵). همچنین میرزاجعفر

چگونگی رفتار با بیماری که امیدی به بهبودی وی نیست از جمله مطالب این بخش است؛ در بخش سوم کتاب به چگونگی درمان و مراحل تجویز دارو پرداخته شده است. اولین اقدامات طبیب، زمان ملاحظه نبض، ویژگی‌های محیط مریض، مراتب تجویز دارو، تصرف طبیب در داروی مرکب، نقش تجربه و قیاس در درمان، چگونگی تجویز داروی ترکیبی از جمله مطالب این بخش است.

۱-۳- چگونگی ارتباط پزشک با بیمار: میرزاجعفر

طبیب در نخستین بخش از مباحث اخلاقی نسخه بر این امر تأکید داشته که پزشکان نباید به بیماران به چشم ابزاری برای ثروت‌اندوزی بنگرند و در دنیاطلبی آن چنان غرق شوند که بیمار را تنها ابزاری برای کسب ثروت بیشتر بدانند. نویسنده با اشاره به آیه شش سوره هود: «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (۱۹) تأکید کرده که روزی‌دهنده خداوند است و پزشک نباید بیمار و خانواده وی را روزی‌دهنده خود بداند (۱۵).

از نظر نویسنده، پزشک باید با بیماران مسلمان همان‌گونه رفتار کند که با خانواده و نزدیکان خود رفتار می‌کند و با جوانان و زنان آنان به مانند یک پدر رفتار کند (۱۵). میرزاجعفر تفاوتی بین درمان بیمار مسلمان با بیمار غیر مسلمان قائل نبوده و اعتقاد به جد و جهد پزشک هنگام معالجه بیماران داشته است. پزشک در عین اعتقاد راسخ در دینداری نباید با بیمار غیر مسلمان دشمنی بورزد، بلکه باید همانند بیمار مسلمان در معالجه وی بکوشد و به هیچ عنوان نباید با ایشان بر سر مباحث اعتقادی و دینی مجادله نماید (۱۵).

از جمله مسائل دیگری که میرزاجعفر بدان توجه ویژه داشته، لزوم حفظ اسرار بیمار نزد دیگر افراد، حتی اعضای خانواده وی بوده و در این باره نوشته است: «باش امین مرضا در اسرارشان، چراکه بعضی مردم حیا می‌کنند از ابراز دادن امراض خود از محرم‌هایشان و عرضه می‌نمایند به طبیب و نمی‌پوشانند از طبیب به جهت اضطرار و ترس آنکه مباد عاقبت امر بد شود، پس لازم است به این جهت برای طبیب، کتمان» (۱۵).

به لزوم توجه به مسائل اقتصادی در تجویز دارو توجه داشته و سفارش کرده که در صورت عدم توانایی مالی خانواده بیمار، پزشک نباید آن‌ها را مجبور کند که داروی گران‌قیمت تهیه کنند، در صورتی که داروهای مشابه آنکه از قیمت نازل‌تری برخوردارند، وجود داشته باشد (۱۵).

در پایان بررسی کتاب وصایای حکیم جا دارد بر این نکته تأکید شود که میرزا جعفر طبیب پزشک مسلمان و باایمانی بوده که از آموزه‌های اسلامی بهره برده و از آرا و افکار پزشکان بزرگ دوران اسلامی تأثیر پذیرفته، لکن جامعیت و انسجام کتاب وصایای حکیم در اخلاق پزشکی در مقایسه با آثار پیش از خود همچون سوگندنامه بقراط، سوگندنامه عساف، پندنامه اهوازی و مناجات ابن میمون را نباید انکار کرد.

نتیجه‌گیری

در طی تحقیقاتی که با اتکا به منابع کتابخانه‌ای صورت گرفت، مشخص می‌شود که توجه به اصول اخلاق پزشکی نزد پزشکان عصر قاجار جایگاه مهمی داشته است. حکیم محمدحسین عقیلی خراسانی، حکیم میرزا محمدتقی شیرازی، میرزا اسیداحمد شریف تنکابنی، میرزا علی دکتر همدانی رییس الاطباء، آیت‌... سیدحسین حکیم، دکتر سعیدخان کردستانی از نمونه‌های برتر پزشکان اخلاق‌مدار این دوره هستند. همچنین میرزا جعفر طبیب از جمله پزشکان مسلمان و باایمانی است که در دوره افول تمدن جهان اسلام به طور نسبتاً جامع در کتاب وصایای حکیم به طرح مباحث اخلاق پزشکی همت گمارد. توصیه‌ها و نکته‌های اخلاقی وی علاوه بر چگونگی برخورد با بیمار ناظر به رابطه پزشک با خانواده بیمار است که مبنای آن نیز شش اصل اخلاقی: امانتداری، توکل به خدا، سودرسانی به بیمار، عدم آسیب‌رسانی، شفقت و مهربانی، عدالت است که در جدول‌های ۱ و ۲ آمده است.

جدول ۱: توصیه‌های اخلاقی ناظر به ارتباط پزشک با بیمار و اصول اخلاقی مورد نظر در کتاب وصایای حکیم

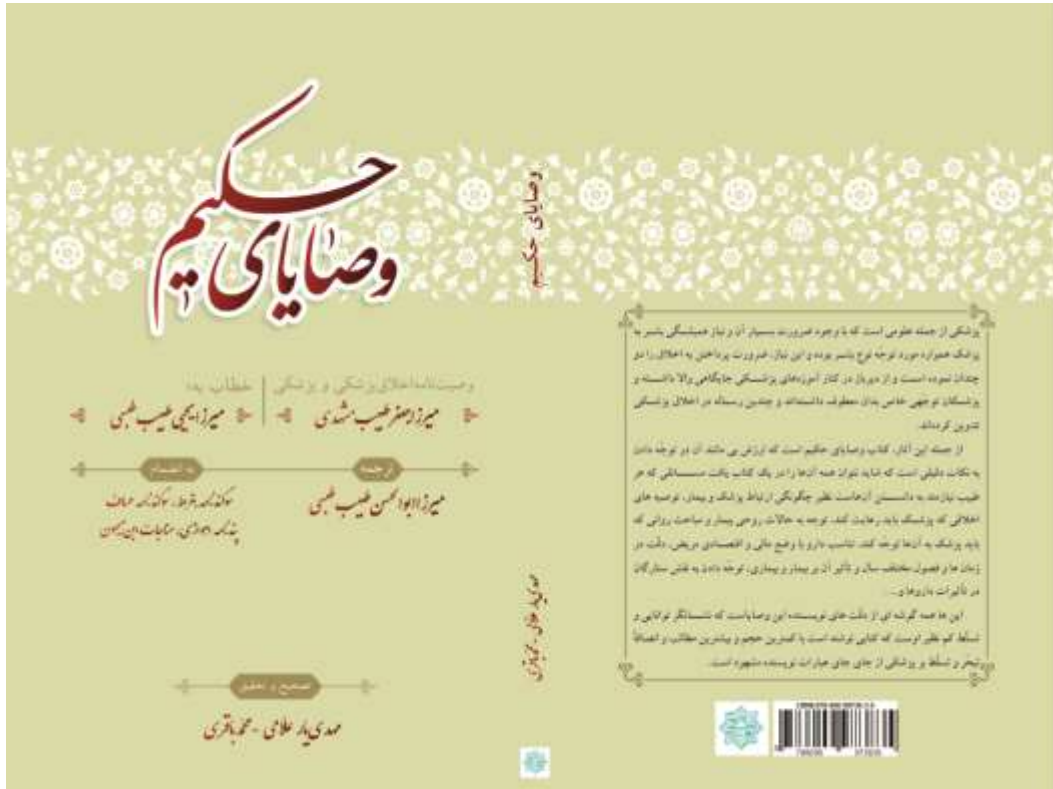
اصول اخلاقی پزشکی مورد نظر	نکات اخلاقی مورد اشاره
اصل امانتداری	خداوند پزشکان را امین بر بیماران قرار داده است.
اصل امانتداری	پزشک باید نسبت به اموری که بر عهده دارد، امانتدار باشد.
اصل امانتداری	فاش نکردن اسرار بیمار.
اصل توکل به خدا	یاری خواستن از خداوند در معالجه بیماران.
اصل توکل به خدا	درمانگر حقیقی خداست و اوست که در معاینه و معالجه بیمار، پزشک را یاری می‌رساند.
اصل سودرسانی به بیمار	پزشک باید به کار خود عشق بورزد و در صورت نیاز در هر وقتی از اوقات شبانه‌روز به دیدار و مداوای بیمار بپردازد.
اصل سودرسانی به بیمار	برای بیمار آن را بخواهد که برای خود می‌خواهد.
اصل سودرسانی به بیمار	پزشک باید نهایت سعی خود را در درمان بیمار داشته باشد.
اصل عدم آسیب‌رسانی	پزشک باید از انتقال اخبار ناراحت‌کننده به بیمار پرهیز نماید.
اصل عدم آسیب‌رسانی	پرهیز از اموری که به مصلحت بیمار نیست.
اصل شفقت و مهربانی	به نیکی سخن گفتن با بیماران.
اصل شفقت و مهربانی	مهربانی و دلسوزی و احسان نمودن نسبت به بیمار.
اصل عدالت	خدمت به بیماران مسلمان و غیر مسلمان.
اصل عدالت	برخورد یکسان با فقرا و اغنیا.

جدول ۲: توصیه‌های اخلاقی ناظر به ارتباط پزشک با خانواده بیمار و اصول اخلاقی مورد نظر در کتاب وصایای حکیم^۱

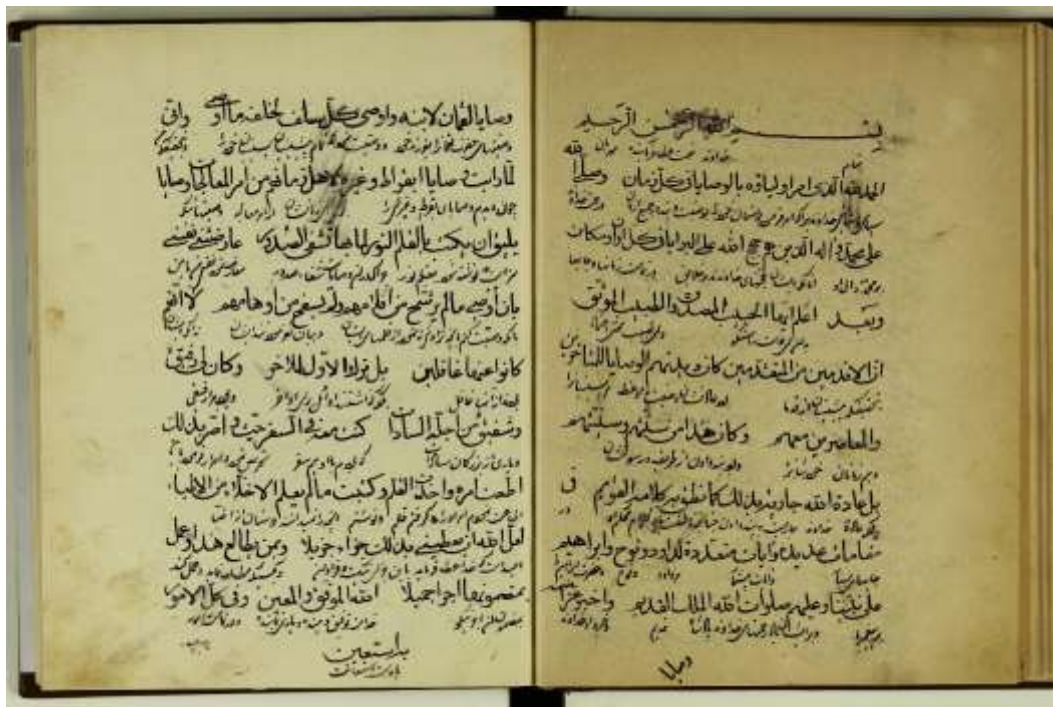
اصول اخلاقی پزشکی مورد نظر	نکات اخلاقی مورد اشاره
اصل امانتداری	خداوند پزشکان را امین بر خانواده بیمار قرار داده است.
اصل امانتداری	پرهیز از نگاه به نامحرم.
اصل شفقت و مهربانی	شفقت و مهربانی و مدارا با خانواده بیمار.
اصل شفقت و مهربانی	پرهیز از درشت‌گویی.
اصل سودرسانی	پرهیز از خشم.
اصل سودرسانی	به سخنان خانواده بیمار گوش دادن.
اصل عدم آسیب‌رسانی	بازداشتن از درمان اشتباه.
اصل عدم آسیب‌رسانی	پرهیز از ملامت و سرزنش.
اصل عدم آسیب‌رسانی	عدم تجویز داروی گران‌قیمت در صورت وجود مشابه ارزان‌قیمت آن برای خانواده‌های تهی‌دست.
اصل عدم آسیب‌رسانی	پرهیز از توجه به ثروت خانواده بیمار.

۱. برای آگاهی بیشتر از شش اصل اخلاقی که در جدول ۱ و ۲ استخراج شده، به منبع ۵ مراجعه نمایید.

تصویر ۱: تصویر جلد تصحیح شده کتاب

تصویر ۲: صفحات آغازین نسخه خطی کتاب

تصویر ۳: صفحات پایانی نسخه خطی کتاب

References

1. Mohtashami R, Sadeghi Z, Miri A, Honarvar H. Education of medical ethics in research. *Educ Strategy Med Sci* 2010; 3(2): 81-86. [Persian]
2. Secretariat of the Council for Medical Education and Specialization. Collection of articles by experts on medical ethics. Tehran: Ministry of Health and Medical Education; 1990. p.28-36. [Persian]
3. Farsam H. Brief History of pharmacy ethics in Iran. *J Med Ethics Hist Med* 2009; 2(1): 61-66.
4. Hajiesmaeili MR, Abbasi M, Safaiepour M, Fani M, Abdoljabari M, Hosseini M. Spiritual Health Concept in Iranian Society: Evolutionary Concept Analysis and Narrative Review. *Medical Ethics* 2016; 10(35): 77-115. [Persian]
5. Aghayani Chavoshi A, Olyanasab SZ. Muslim Physicians' Approach towards Medical Ethics in Islamic Civilization Era Case study of Ishaq bin Ali al-Rahawi and Mohammad Hossein Aqili Khorasani. *Med Hist J* 2016; 8(28): 7-17. [Persian]
6. Ghaffari F. A View of Medical Ethics and Patient Rights in Some Iranian and Islamic Traditional Medicine Texts. *Medical History* 2010; 2(4): 11-45. [Persian]
7. Sharif Tonekaboni A. Matlabbal-soal. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies; 2003. p.17-20. [Persian]
8. Mir MT. Physicians named Pars. Shiraz: Shiraz University; 1984. p.50-51. [Persian]
9. Mazaheri M. Haj Mirza Baba Tabib Shirazi. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine* 2012; 3(2): 239-242. [Persian]
10. Zarafshan A. Mirza Ali Hamedani, Ra'is al-Atebba. *Ketabe Mahe Olum va Fonun* 2010; 2(129): 101-105. [Persian]
11. Farkhondehzadeh M. Mirza Ali Hamedani: An Influential Physician in the Qajar Period, Iran. *Arch Iran Med* 2018; 21(10): 491-494.
12. Khodadust K, Khalili M, Bateni G, Esmaeili Parapari S. Sar'aghaze Takhassosiye Tebbe Kudakan dar Irane Qajar ba negahi be ketabe Ehya'ol Atfal Mozaffari. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine* 2017; 8(1): 57-59. [Persian]
13. Ghaffari F, Radmanesh M, Hakim MT, Naseri M, Hakim SH. Excellence and Professionalism in Medical Ethics. *Medical History* 2015; 6(18): 179-198. [Persian]
14. Advay M. Doctor Saeed Khan, Kurdistan myth of Medical Ethics in Qajar and First Pahlavi period (Physiologist and ophthalmologist). *Medical History* 2016; 7(22): 169-190. [Persian]
15. Mashhadi M. Vasayaye Hakim. Edited by Bagheri M, Allami M. Mashhad: Katibe Mirase Shia; 2019. p.10-84. [Persian]
16. Bagheri M. Introducing Mirza Yahya Tabibi Scientific House, in Proceedings of National Conference on Irans Local History with Focus on Tabas County Local History. Mashhad: Katibe Mirase Shia; 2019. p.354-355. [Persian]
17. Dehkhoda A. Dehkhoda Dictionary. Tehran: Dehkhoda Dictionary; 1991. [Persian]
18. Monshibashi Tabasi M. Roznameh khateret Monashbashi. Edited by Bagheri M. Mashhad: Katibe Mirase Shia; 2019. p.113-224. [Persian]
19. The Holy Quran. Ghafer: 19.
20. Nouri H. Mastarak al-Wassil. Qom: Al al-Bayt Institute; 1988. Vol.2 p.81. [Arabic]